

**Politisch-kriminologische Technologie des massenhaften Widerstandes:
Die Voraussetzungen der Anwendung und die Besonderheiten der Analyse
im Kontext der Verbrechensbekämpfung**

Doz. Dr. Jurij Wolodymyrowytsch Orlow

Dozent am Lehrstuhl für Strafrecht und Kriminologie

Fakultät für die Ausbildung von Ermittlungsbeamten

Nationale Universität des Innern, Charkiw

Ukraine

In diesem Beitrag geht es um die Voraussetzungen für die Anwendung und die Besonderheiten der wissenschaftlichen Analyse der politisch-kriminologischen Technologie des massenhaften Widerstandes durch das Prisma des Problems der Verbrechensbekämpfung.

Unter dem Begriff politisch-kriminologische Technologie versteht man einen Komplex von Maßnahmen auf der Grundlage von zielgerichteten und völlig rechtmäßigen Handlungen einer bestimmten Zahl von Menschen, deren Ziel es ist, die Staatsführung zu überzeugen, bestimmte politische Entscheidungen zu treffen oder zu unterlassen, die die überwiegende Mehrheit der Bevölkerung des Landes unterstützt und deren Anlass die äußerste Notwendigkeit ist, die kriminellen Handlungen der politischen Eliten zu beenden.

Es werden die Kriterien dargelegt, nach denen ein Umsturz als kriminelle Übernahme der Staatsgewalt anzusehen ist. Dessen wesentliches Merkmal ist die Personifizierung von Handlungen des Verwaltens und Organisierens und deren Ausrichtung auf die Übernahme der Staatsgewalt im wörtlichen Sinn. Hierzu zählen aber nicht Handlungen, mit denen die Befugnisse eines staatlichen Organs zeitweise übernommen wurden, um dadurch den Eintritt schwerer sozialer und körperlicher Schäden zu verhindern.

Es werden zwei wesentliche Situationen der Beurteilung der Legalisierung eines Staatsumsturzes unterschieden und analysiert: Zum einen, wenn die Leiter der höheren und zentralen Staatsbehörden sich selber von der Pflichterfüllung zurückzogen, es ihnen aber tatsächlich möglich war, ihre Pflichten zu erfüllen. Zum anderen, wenn diese Möglichkeit nicht bestand.

Als Ergebnis wird festgestellt, dass der Einsatz von Staatsumstürzen als Anwendung von außerordentlicher politisch-kriminologischer Technologie zur Wiederherstellung der Rechtsordnung nur in den Fällen angesehen werden kann, wenn er ausschließlich (oder überwiegend) das Ziel der Prävention von Straftaten hat, unter der Voraussetzung, dass sich rückblickend zeigt, dass andere

Maßnahmen, auf den kriminellen Staatsapparat einzuwirken ineffektiv waren und wenn Tatsachen belegen, dass die Mehrheit der Bevölkerung eine Bereitschaft zum Äußersten zeigte.

**Політико-кримінологічна технологія масового спротиву:
підстави застосування та особливості аналізу в контексті протидії злочинності**

Орлов Юрій Володимирович

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права та кримінології

факультету підготовки фахівців

для підрозділів слідства

Харківського національного університету внутрішніх справ,

Україна

Виникнення й становлення на пострадянському політико - економічному просторі незалежної держави України відбувалося у досить специфічних, історично нетипових, умовах, пов'язаних із докорінною зміною не лише політичної системи, а й ідеологічних засад суспільного розвитку, системи господарювання. Однією з особливостей вказаного процесу, яка суттєво вплинула на подальшу генезу всіх без виключення сфер соціодинаміки, стала пряма чи опосередкована інтеграція організованих злочинних угруповань із політичними інститутами. В структурі останніх, як наслідок, міцно утвердилась комерційна, кримінальна за своєю сутністю, основа, яка багато в чому визначає реальну спрямованість функціонування значної частини державного апарату, і яка має мало спільного із втіленням у життя високих соціальних стандартів, ліберально - гуманістичної філософії владарювання в

цілому. В таких умовах вельми логічною виглядає інтенсифікація наукових політико - кримінологічних досліджень у напрямі вивчення специфіки новітніх синтетичних проявів злочинності у сфері політичної діяльності та протидії їй відтворенню.

Суттєвого рівня наукової розробки проблеми політичної злочинності набули у працях О. М. Бандурки, В. М. Бурлакова, Я. І. Гілінського, В. О. Глушкова, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, П. А. Кабанова, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, В. В. Лунєєва, О.С.Овчинського, А.Л. Сморгунової, А. М. Черниш, В. О.Шабаліна, В. І. Шакуна, Д. А. Шестакова та інших вчених. Втім, й досі залишається малодослідженою політико - кримінологічна технологія масового спротиву, застосування якої у XXI столітті вирізняється значною частотою. Не вирішеними, зокрема, лишаються питання щодо підстав та меж реалізації вказаної технології, а також її відмежування від

завуальованих форм злочинних державних переворотів, в тому числі і як зовнішньо детермінованих елементів безструктурного управління глобальним політичним та економічним процесом.

У своїй сукупності викладені вище обставини в достатній мірі, на нашу думку, обґрунтовують актуальність теми цієї статті.

Метою статті є визначення підстав застосування та контекстуальних особливостей наукового аналізу політико-кримінологічної технології масового спротиву (державного перевороту) крізь призму проблем протидії злочинності.

Загалом протидія злочинності інструментами політичного управління – досить неоднозначна як з правової, так і з етичної точки зору сфера діяльності. Справа в тому, що політичні акції завжди перебувають не перехресті двох чи більше ціннісних позицій, а то й ідеологічно протилежних концептуальних настанов. Саме тому, коли йдеться про використання в будь-яких суспільно значущих цілях, в тому числі й для забезпечення криміногенно безпечного соціального простору, політичних інструментів, досліднику чи-то сторонньому спікеру доводиться позиціонувати себе із визначеним місцем у системі владно-світоглядних координат. Це ж стосується й адресатів відповідної інформації політичного, політико - публіцистичного

чи науково - політологічного характеру, сприйняття якої залежить не в останню чергу від його установок, складових політичної свідомості. Втім, не претендуючи на абсолютний об'єктивізм у своїх викладках (що, в принципі є неможливим, якщо розмірковувати у категоріях феноменології Е. Гуссерля), все ж в цьому дослідженні серед іншого буде реалізована спроба неупередженого політико-кримінологічного аналізу найбільш радикальних заходів впливу на окремі політичні режими. Висловлені зауваження є необхідними з огляду на делікатність порушеної проблематики в цілому та у зрізі суспільно-політичної ситуації в Україні, зокрема, адже вузлові, найбільш конфліктні моменти останньої перебувають на порубіжжі аксіологічного, праксеологічного та гносеологічного аспектів сприйняття, опрацювання та розв'язання.

Адаптація політологічного знання під запити протидії злочинності, інтеграція політичної та кримінологічної практик потребують першочергового наукового осмислення ключових подій, що відбулися в Україні протягом останнього року та переведення їх за можливості у площину типових сценаріїв політико - кримінологічного впливу. Мова, перш за все, йде про умовний державний переворот. Зміни у форматі державного управління, які відбулися в Україні у

лютому 2014 року та пов'язані із залишенням тодішнім Президентом України території країни й наступними подіями щодо налагодження роботи державного апарату і які традиційно пов'язуються окремими категоріями політиків із державним переворотом, потребують своєї належної правової та кримінологічної оцінки.

Відтворюючи у найбільш загальних рисах хронологію подій з листопада 2013 по лютий 2014 року, можна з великою часткою вірогідності стверджувати, що ініційована акція протесту проти невідання Президентом України Угоди про асоціацію з Європейським Союзом набула темпорально протяжних рис та розвивалася хвилеподібно як за інтенсивністю дій учасників, так і за генезою їх вимог до органів державної влади. Зрештою сформувалося кілька стратегічних цілей масових заходів протесту – відставка уряду, Президента України та люстрація чиновницького апарату. Сам же протестний рух набув інституціоналізованих рис: були сформовані органи управління, викристалізувалася структура груп політичного та фізичного тиску. Натомість спроби досягти політичного компромісу з представниками влади не були успішними, через що дії набули більш радикального характеру та суттєвого масштабу поширення по всій країні. Відбулося

захоплення низки адміністративних будівель як в Києві, так і в багатьох інших містах України, інтенсифікувалися сутички демонстрантів з працівниками міліції, внутрішніх військ. Намагання локалізувати протест силовими заходами не були успішними, хоча й супроводжувались масовим неправомірним (а такий висновок можна зробити на підставі аналізу аудіовізуальної інформації з відкритих джерел) застосуванням сили (в тому числі – вогнепальної зброї) з боку правоохоронних органів. Зрештою, Президент, генеральний прокурор, міністр внутрішніх справ та низка інших керівників центральних органів державної виконавчої влади залишили межі України.

Надаючи правову оцінку певним, найбільш поширеним, категоріям дій з боку учасників масових акцій протесту, дійсно слід визнати наявність в них таких складів злочинів, як захоплення державних або громадських будівель чи споруд (ст. 341 КК України), втручання у діяльність державного діяча (ст. 344 КК України), насильство щодо працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням ним своїх службових обов'язків (ст. 345 КК України) та деяких інших. Більше того, з *формально-юридичної* точки зору, можливо навіть поставити питання про вчинення дій, спрямованих на захоплення державної

влади (ст. 109 КК України). Надання ствердної відповіді на це питання означатиме по суті наявність державного перевороту. Це пояснюється самою суттю державної влади та змістом дій, спрямованих на її захоплення.

Державна влада – це публічно-політичні відносини панування і підкорення між суб'єктами, що спираються на державний примус¹. В інституціональному розумінні – це система структур, органів, установ, які реалізують функції держави. Державна влада в Україні полягає в організації та функціонуванні всіх гілок влади, спрямованих на реалізацію завдань, функцій і повноважень згідно з загальнодержавними програмами, для досягнення мети Української держави – забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя². У диспозиції ст. 109 КК України поняття «державна влада» застосовується, так би мовити, у вузькому смислі. Іншими словами, мову можна вести про кримінальну відповідальність за дії, вчинені з метою неконституційного захоплення влади Президента України, законодавчої, вищої виконавчої або вищої судової влади України, оскільки тільки за

умови отримання такої влади група осіб може суттєво вплинути на суверенітет держави, її форму правління, державний устрій та державний режим і заподіяти шкоду державній безпеці у масштабі держави³.

Тож вчинення дій, спрямованих на захоплення державної влади, має на меті, перш за все, зміну персонального складу вищих державних органів, перехід сконцентрованих у них повноважень до групи інших осіб. В такому розумінні, низка супутніх злочинів (таких, наприклад, як групове порушення громадського порядку, захоплення державних будівель тощо) включена у загальну схему досягнення остаточного результату щодо зміщення визначених осіб із займаних ними посад в органах державної влади. Однак при цьому одними з головних умов надання ствердної відповіді про наявність факту захоплення державної влади слід визнати:

а) *персоніфікацію дій управлінського, організаторського характеру*. Іншими словами – слід довести, що зміна персонального складу окремих органів державної влади стала наслідком цілеспрямованого керованого впливу, а не результатом стихійних дій учасників масових акцій протесту. Тобто

¹ Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах: Учебно-методическое пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. / А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2002. – С. 51.

² Фрицький Ю. О. Теоретичні засади державної влади в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Ю. О. Фрицький. – К., 2009. – С. 17.

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2002. – С. 244.

має бути саме усвідомлена та вольова поведінка, спрямована не лише на зміщення з посад, а на їх захоплення. Це – сфера виключно політичних інтересів;

б) спрямованість дій на захоплення у буквальному розумінні цього терміну. Тобто захоплення має бути бажаним результатом, перебувати у структурі інтелектуального моменту прямого умислу. Тож такими не є дії що, як наслідок, призвели до вимушеного тимчасового прийняття повноважень певного органу державної влади для запобігання настанню тяжких наслідків, як-то: масові заворушення, збройний конфлікт, посягання на територіальну цілісність держави тощо. Зі свого боку обставина вимушеності передбачає те, що керівники органів державної влади добровільно, усвідомлюючи можливість продовження виконання своїх службових обов'язків, всупереч встановленому законом порядку, самоусуваються від їх виконання.

Втім, не вдаючись до детального кримінально-правового аналізу ситуації, зауважимо, що нас же цікавить в більшій мірі принципів політико-кримінологічні її аспекти, які можливо представити у двох гіпотетичних варіантах: 1) у керівників вищих та центральних органів державної влади, які самоусуваються від виконання своїх службових обов'язків, була об'єктивна можливість їх виконувати; 2) у

керівників вищих та центральних органів державної влади не було фізичної можливості продовжувати виконання своїх службових обов'язків внаслідок їх затримання (арешту) або спроб затримання чи фізичної розправи.

В першому варіанті наявність факту захоплення державної влади виключається. Саме на такому варіанті ґрунтується, зокрема, Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 р. № 757-VII «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України», в п. 1 якої зазначається, що Президент України В. Ф. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки⁴. При цьому цілком очевидним є те, що визначення та юридичне закріплення подібних фактів, виходячи зі змісту ст. 85 Конституції України, не входить до компетенції Верховної Ради України. Тому, як впливає зі змісту преамбули зазначеної вище постанови, парламент при прийнятті даного рішення виходив із ситуації крайньої необхідності, яка

⁴ Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України: Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 р. № 757-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/757-18>.

виразилась у наявності загроз «керованості держави, територіальній цілісності і суверенітету України, масовому порушенню прав і свобод громадян»⁵. Проте посилення на крайню необхідність зроблено не у контексті неіснуючого конституційно-правового інституту, а саме у контексті обставини, що виключає злочинність діяння (зокрема, перевищення службових повноважень) за КК України та послугувало, таким чином, певною правовою гарантією для депутатів, які приймали участь у голосуванні.

В *другому варіанті*, тобто при об'єктивній неможливості керівниками вищих, центральних органів державної влади виконувати свої обов'язки, має йтися дійсно про захоплення державної влади. Однак не стільки у кримінально-правовому, скільки у кримінологічному розумінні. Справа в тому, що визначення мети, як суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 109 КК України, саме як прагнення до захоплення державної влади не в повній мірі відповідає вимогам сучасності. Семантичне тлумачення терміну «захоплення» означає «брати що-небудь, хапаючи, стискаючи; схоплювати; оволодівати насильно кимось, чимось, брати силою кого-, що-небудь;

привласнити чуже»⁶. Виходячи з цього, захоплення державної влади передбачає самовільне, всупереч вимогам закону та волі керівників вищих, центральних органів державної влади, зміщення *на користь* суб'єктів захопницьких дій. Тобто має відбутися привласнення владних повноважень. Натомість в сучасному світі країн, де реально можливі такі дії, не так багато. Це переважно деякі африканські країни, в яких інститути політичної та державної влади є поняттям вельми умовним, а зміна їх параметрів, в тому числі й персонального складу, часто відбувається довільно, без прив'язки до передбачених законом процедур, через застосування «права сильного». Так, наприклад, відбулося у 2009 році на Мадагаскарі, у 2012 році – в Малі, у 2013 році – в Центральноафриканській Республіці, коли владу у буквальному значенні захоплювали військові (через арешти, вигнання чи страти керівників державних органів) та свавільно привласнювали собі відповідні повноваження. Переважна ж більшість країн так чи інакше фундує політичні «правила гри» на демократичних засадах, які, навіть у випадку зміщення певних керівників вищих, центральних органів державної влади із займаних ними посад у

⁵ Там само.

⁶ Словник української мови. В 11 т. – Т. 3 / АН УРСР. Інститут мовознавства; під ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 390.

непередбачений законом спосіб, обумовлюють подальше застосування саме демократичних процедур до заміщення умовно вакантних посад. Саме таким шляхом розвивалися події і в Україні протягом останнього року. Всі юридично і політично значущі рішення (призначення Прем'єр-міністра, виконуючого обов'язки Президента України, формування Кабінету Міністрів України тощо) приймалися Верховною Радою України – легально обраним вищим органом законодавчої влади – шляхом голосування; таким же шляхом згадану вже вище постановою № 757-VII від 22.02.2014 було призначено позачергові президентські вибори. Таким чином, самовільного захоплення вищих, центральних органів державної влади не відбулося, відбутися не могло (за реалістичного сценарію) і цілі такі не ставилися. Вільні посади в органах публічної адміністрації, які утворилися в результаті самоусунення від виконання службових обов'язків колишніх керівників, комплектувалися виключно демократичним шляхом у передбачений законом спосіб. Тож, вочевидь, кримінально-правові норми, розміщені у ст. 109 КК України, виходячи з їх буквального тлумачення, не в повній мірі відповідають політико-правовим реаліям сьогодення. А тому відповідні дії не можна вважати як такі, що спрямовані на захоплення державної влади.

Однак, як нами вже зазначалося, державний переворот в цьому дослідженні нами розглядається не стільки у кримінально-правовому, скільки у кримінологічному сенсі. Останній покликаний забезпечити універсалізм наукового знання, застосовуваного не лише в умовах українського правового простору, а й у контексті світової політико-кримінологічної практики. Тож його аналіз не має обмежуватися виключно законодавчими ознаками складу злочину, передбаченого ст. 109 КК України, а враховувати сутнісні риси як політико-кримінологічної технології чи-то політичного злочину.

Як перший, так і другий означені вище варіанти є по суті різновидами державного перевороту у тому значенні, що відбувається дострокова (тобто до закінчення передбаченого законом терміну повноважень) зміна керівників вищих, центральних органів державної влади. Різниця полягає лише в тому, що перший варіант – є незлочинний та однозначно може розглядатися як політико-кримінологічна технологія протидії відтворенню організованих форм політичної злочинності. Щодо другого – можливі відмінності в правовій, соціально-історичній оцінці. Останні залежать від процесуальних, науково-кримінологічних й етичних підстав застосування державного перевороту.

Ведучи мову про значення процесуальної «чистоти» процедури перевороту, доцільно виділити щонайменше три типові ситуації оцінювання.

1. Державний переворот здійснюється без попереднього збирання доказів злочинної діяльності вищих посадовців та не передбачає організацію подальшого об'єктивного розслідування. Основна мета такого перевороту – захоплення влади. Звісно, що в цьому випадку і мови не може йти про визнання подібної акції певною політико-кримінологічною технологією. Йдеться виключно про політичний злочин.

2. Державному перевороту передуює (чи супроводжує його) документування злочинної діяльності керівників вищих, центральних органів державної влади, а зміщення останніх, яке пов'язується із затриманням, є одним з етапів кримінального провадження, яке завершується справедливим судом. Так, наприклад, відбувалося у випадку зовнішньополітичного, із застосуванням військової сили, усуненням вищих посадових осіб фашистської Німеччини у 1945 році внаслідок активних військових і політичних дій та їх подальше засудження Нюрнберзьким трибуналом. При цьому сили антигітлерівської коаліції ще за довго до капітуляції Третього рейху володіли значною доказовою базою найбільш

широкого спектру злочинів проти миру й людяності, проти звичаїв ведення війни тощо. Так, наприклад, з щоденника Ганса Франка (том наради, запис від 24 серпня 1942 року) випливає наступне: «... Той факт, що ми засуджуємо 1 млн. 200 тис. євреїв до голодної смерті, слід відмітити лише побіжно. Само собою зрозуміло, що якщо євреї не загинуть від голоду, то ми сподіваємось, що це відбудеться в результаті активізації анти єврейських заходів»⁷; із телеграфного донесення німецького командування окупаційним режимом в Польщі від 15 травня 1943 року: «... Особлива частина знову оглянула незруйнований квартал в гетто та зруйнувала його...»⁸. Ці та тисячі інших подібних їм документальних доказів ставали надбанням сил антигітлерівської коаліції по мірі звільнення окупованих територій. Тож на момент військової капітуляції гітлерівського режиму була накопичена вже доволі масивна доказова база політичної та іншої злочинної діяльності.

Ця ситуація є найбільш сприятливою з юридичної точки зору, адже передбачає наявність достатньої кількості зафіксованих належним чином

⁷ Нюрнберзький процес. Сборник материалов. – В 2-х т. – Т. 2 / Под ред. К. П. Горшенина, Г. Н. Сафонова, С. А. Голунского, И. Т. Никитченко. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1951. – С. 12.

⁸ Там само. – С. 14.

доказів вчинення відповідних злочинів. Втім, особливості сучасних політичних відносин й відтворення політичної злочинності практично повністю виключають відкритий її характер, у зв'язку з чим для сьогодення більш актуальною видається наступна типова ситуація, в якій відбувається державний переворот.

3. Усунення керівників вищих, центральних органів державної влади від виконання службових обов'язків відбувається без попередньо зібраної доказової бази, однак, з подальшим об'єктивним розслідуванням, доведенням вини й засудженням. Проте й тут можливі два варіанти: а) із застосуванням передбачених законом процедур відсторонення від займаних посад, звільнення, таких як, наприклад, імпічмент, вотум недовіри; б) без застосування вказаних процедур. Перший з них – знімає всі питання щодо законності усунення відповідних керівників та державного перевороту в цілому. Останній є конституційним у буквальному розумінні цього слова. Другий же – залишає чимало питань, які досить часто стають підґрунтям для політичних спекуляцій та навіть військових інтервенцій з боку зацікавлених іноземних держав під різними приводами: від відновлення конституційного ладу до захисту окремих категорій населення, які дійсно чи уявно

потерпають від політико зумовлених утисків. В цьому випадку частина важливих доказів із суто юридичної точки зору отримується у неправовий спосіб, виникають цілком обґрунтовані зауваження щодо недотримання принципу презумпції невинуватості, а також допустимості доказів. Це стає можливим у розрізі здійснення кримінального провадження на загальних засадах без врахування правового імунітету, якого відповідний керівник органу державної влади позбавляється у непередбачений законом спосіб.

Хоча, справедливості заради, слід зазначити, що у тому випадку, коли злочинна діяльність посадових осіб вищих, центральних органів державної влади носить масовий й виключно латентний характер, то можливості легалізації процесу попереднього збирання доказової бази в принципі не існує (принаймні в межах використання національних інструментів кримінальної юстиції). Тоді постає логічне питання: яким чином можливо припинити кримінальну активність в умовах, коли правоохоронні органи на вищому політичному рівні виявляються цілком дисфункціональними, а політичної волі парламенту, президента чи інших політичних акторів не вистачає, аби розв'язати цю проблему відповідно політичними засобами (скажімо, через імпічмент чи розпуск парламенту)?

Видається, що відповідь на це питання лежить в основах методології праворозуміння. З точки зору юридичного позитивізму, – це, безумовно, патова ситуація, яка характеризується *перманентною масовою політичною віктимністю* в масштабі переважної частини населення всієї держави; розрив між закономірностями соціодинаміки й функціонування державно-владних інститутів набуває все більш рельєфних контурів, а громадський контроль за публічною адміністрацією (в тому числі й з використанням ресурсів ЗМІ, інституту громадських розслідувань тощо) елімінується як такий, стає неефективним. З юридико-позитивістських позицій єдино можливим напрямом в організації соціальних практик залишається підкорення волі правлячої еліти, яка зводиться до широкоформатного популізму та зловживанню правом. Однак намагання вирішити проблему зловживання правом правовими ж засобами (у позитивістському розумінні), – це нонсенс. Життєво необхідним є вихід з догматичних пут світоглядної системи координат. Не заглиблюючись, однак, до надр дискусії про найбільш доцільні та виважені типи праворозуміння, зауважимо, що для обґрунтування стратегії виходу з означеної криміналізованої суспільно-політичної кризової ситуації доцільним, вважаємо, застосування інтегративної

концепції бачення природи права, зміст якої може бути виражений через синтез позитивізму, юснатуралізму, комунікативних й низки інших теорій права. Лише за такої інтегративної правової парадигми бачення юридично значущих аспектів соціальних взаємодій стає можливим, на наше переконання, належне правове обґрунтування тих подій, які розгортаються у руслі соціальної справедливості, однак не забезпечені відповідною законодавчою оцінкою.

Слушною з цього приводу видається думка О. Э. Лейста, який вказує на те, що кожне праворозуміння має свої підстави, тому вони існують одночасно і мають прихильників. Кожна концепція виражає реальну сторону права та слугує її здійсненню. Річ у тім, що між крайніми точками зору знаходиться не істина, а дуже складне суспільне явище – право⁹. Тож лише у взаємодоповнюваності слід шукати сутнісні його прояви, які виражатимуть телеологічну й етичну його основи. В цьому сенсі право має слугувати утвердженню та, водночас, виражати соціальну справедливість й упорядкованість суспільного розвитку. Однак справедливість у праві – чи не найскладніша проблема у юриспруденції –

⁹ Лейст О. Э. Три концепции права / О. Э. Лейст // Государство и право. – 1991. – № 12. – С. 4.

як за самою постановкою, так і намаганнями вирішення.

Тому, не претендуючи на формування евристичних положень з цього приводу, зауважимо лише на тому, що коли йдеться про оцінку державного перевороту як соціально прийняттого чи суспільно небезпечного, варто враховувати те, що це – сфера взаємодії етики і права. *Тобто правова оцінка виявляє залежність від етичної.* Втім, слід одразу ж зробити зауваження щодо наявної небезпеки привнесення моралізаторських інновацій до правової реальності. Справа в тому, що, як обґрунтовано відмічає І. Л. Зеленкова, простір етичного – одна з небагатьох сфер знання, новаторство в якій нерідко виявляється таким, що загрожує самій суті цього знання, оскільки моральні закони повинні мати неприхідну цінність та значення. І, тим не менш, саме в області моралі людині надається максимально широкі можливості вибору (або конструювання) своїх та, разом з тим, загальнозначимих зразків та ідеалів. Найбільш складана задача при цьому – залишитися в межах етичного; відштовхуючись від традиційної моралі, не відштовхнути мораль взагалі¹⁰. Тому моральне обґрунтування державного перевороту апіорі містить у собі значні

¹⁰ Этическая мозаика: опыт нетрадиционной интерпретации этики / Под. ред. И. Л. Зеленковой. – Мн.: ООО «Мэджик Бук», 2001. – С. 34-35.

ризика потенційного зловживання у майбутньому імовірно некоректними положеннями, що можуть розв'язати руки екстремістським, терористичним організаціям. Однак саме у надрах етичного осмислення стану речей має перебувати джерело правоутворення, що максимально повинно супроводжуватись правотворчістю. Досить часто такий ідейний та практичний рух відбувається в умовах соціального конфлікту, так як будь-яка усталена система завжди прагне до самозбереження. Це ж стосується і політичної системи та засобів забезпечення її стабільності, серед яких – й правові.

Відомою в науці й публіцистиці є епохальна праця Ш.-Л. Монтеск'є «Про дух законів». Її ключові ідеї стосовно взаємовідношення духу й букви закону на сьогоднішній день набули певної тривіальності, проте, не втратили актуальності. Невідповідність законодавчої бази (зокрема, в контексті *ефективних та доступних* процедур впливу інститутів громадянського суспільства на державну владу з метою контролю за її діяльністю та у разі необхідності – і дострокове припинення повноважень окремих посадових осіб) внутрішнім тенденціям суспільного розвитку – суть закону діалектичного протиріччя, візуалізація механізму втілення якого у площині соціодинаміки

виявляє внутрішні джерела саморуху. Соціальна система лише тоді може позбавитись неприйнятних для неї елементів системи права, коли будуть налагоджені дієві канали акумуляції та артикуляції її інтересів відповідальними за цей процес інститутами. Тому конструктивні правові зміни не рідко стають можливими тільки після реформатування політикуму, в тому числі – радикальними способами. Це – об'єктивна закономірність. Провідною вимогою при цьому залишається дійсність та наявність потреби у відновленні соціальної справедливості, порушення якої прямо пов'язане як з характеристиками позитивно-правового ядра правової системи, так і з неналежним розподілом й здійсненням політичної, державної волі, підкріпленням законодавчим анахронізмом.

Намагання ж конкретизувати зміст соціальної несправедливості в контексті підстав державного перевороту неодмінно призводять до необхідності його кримінологічного обґрунтування.

Слід мати на увазі, що визначення злочинності чи незлочинності державного перевороту, як політичного злочину чи акту відновлення справедливості та радикального прояву безпосередньої демократії, – суть політична оцінка, яка окрім, власне, політичних чинників має ґрунтуватися на правових, етичних, кримінологічних засадах. Тому вирішення

можливості чи неможливості застосування політико-кримінологічної технології державного перевороту, як крайнього заходу припинення діяльності організованих злочинних угруповань у вищих й центральних органах державної влади, в кожному разі має вирішуватися окремо та обов'язково враховувати її *виключний характер*. Це змушує говорити про можливість оперування нею тільки тоді, коли вжиття інших заходів протягом тривалого часу не сприяли досягненню *кримінально-превентивної мети*.

В такій ситуації логіку міркування можливо вибудувати й за схемою «від зворотного»: генеза криміналізації вищих й центральних органів державної влади та, зрештою, її апогей у виді зрощення апарату держави з організованими злочинними угрупованнями зі свого боку може бути представлена як свого роду державний переворот. Захоплення влади відбувається поступово та латентно, із використанням квазідемократичних процедур як засобів прикриття та легалізації криміналізації державного апарату. Характерними ознаками функціонування останнього стає надвисокий рівень корупції, політичний й правовий популізм, комерціалізація суспільних благ (перш за все – з числа природних ресурсів), зубожіння населення, економічна рецесія, постійне зростання зовнішніх боргових зобов'язань.

Слушними в цьому аспекті видаються думки академіка О. М. Бандурки, який, розмірковуючи над проблемою формування криміналізму як суспільного устрою, зазначає, що «...політична боротьба змінюється міжособною боротьбою кримінальних угруповань. Вирватись за межі цього процесу неможливо. Уся правова система, конституція і закони обслуговують інтереси криміналу. Право не перешкоджає злочинності і не стримує її, а лише регламентує правила між кланової боротьби... Зростає суспільний паразитизм, ліквідуються стимули до продуктивної праці... Утягнути у воронку криміналізму суспільство швидко занурюється у безодню, і можливість вирватись на поверхню стає все примарнішою...»¹¹. Очевидно, що подібні характеристики суспільного устрою не мають нічого спільного з реалізацією державою своїх завдань, закріплених, зокрема, у Конституції України. Відбувається повна чи суттєва дисфункція основних державних інституцій, а сфера владарювання стає закритою. Вхід до неї (в тому числі й шляхом виборів) стає можливим виключно через систему кримінальних (корупційних) практик.

¹¹ Бандурка О. М. Злочинність в Україні: економіко-кримінологічний аналіз: монографія / О. М. Бандурка, М. М. Зацеркляний, Р. С. Веприцький / за заг. ред. О. М. Литвинова. – Х.: Золота миля, 2013. – С. 14-15.

Підкорення діяльності публічної адміністрації на всіх рівнях вузькогруповим інтересам дало навіть підстави окремим теоретиками права вести мову про виникнення раніше не відомої науці форми держави – корпоративну.

Побічним підтвердженням гостроти викладених проблем може слугувати кількість звернень громадян України до Європейського суду з прав людини. Наразі в ньому перебувають близько 10500 скарг громадян на порушення Україною їх прав та свобод. Переважна більшість справ стосується таких питань: право на свободу та особисту недоторканність; право на справедливий судовий розгляд; право на мирне володіння своїм майном; право на вільні вибори; право на справедливий судовий розгляд в частині права на виконання рішення суду тощо¹².

І це є відображенням лише тієї частини населення, яка проявляє найвищу правову активність. Дійсні ж масштаби системного порушення прав й свобод людини в Україні набули останніми роками вражаючих параметрів. То чи не є планомірне приведення у життя подібної політики дійсним державним переворотом, коли змінюється сама сутність держави, а спрямованість діяльності її органів набуває соціально паразитарних рис? Риторичне

¹² Рум'янцева В. В. Огляд стану звернень громадян України до Європейського суду з прав людини / В. В. Рум'янцева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/1957>.

запитання... При чому його підтекст – справжня гуманітарна трагедія як у своїх проявах, так і єдино можливому в межах життя одного умовного покоління людей способу вирішення. Останній полягає, так би мовити, у вторинному державному перевороті (а фактично – у *відновленні правопорядку*), метою якого є деблокування апарату держави, приведення його у належне функціональне становище, яке б відповідало соціальному, правовому, демократичному вектору розвитку країни.

Саме вказана кримінально - превентивна мета разом з вимогами законності є одним з головних критеріїв відмежування державного перевороту як політико-кримінологічної технології від перевороту як політичного злочину. Останній матиме місце при наявності виключно політичної мети чи її суттєвого превалювання, коли криміналізованість державної влади використовується лише як привід для переформатування її персонального складу.

Однак для того, щоб кримінально-превентивна мета була достатньою підставою для легалізації державного перевороту, необхідно, щоб їй кореспондувала мета відновлення соціальної справедливості. Іншими словами: саме масштабна політична кримінальна діяльність має бути основною причиною порушення соціальної

справедливості. Лише за цієї умови кримінологічна підстава державного перевороту буде достатньою, адже розглядатиметься у нерозривному тандемі з підставою етичною. Остання ж, вочевидь, візуалізуватиметься за наявності критичної в державі маси населення (умовно кваліфікованої більшості), яке є носієм своєрідного політико зумовленого когнітивного дисонансу, конфлікту дійсного та бажаного в ідеологічному зрізі державного владарювання у структурі масової політичної свідомості й колективно-несвідомих інтерсуб'єктних емоційно-резонансних практиках. Таке поєднання раціонального та ірраціонального в обґрунтуванні етико-кримінологічної єдності зумовлено відмінностями у різних типах суспільств, навіть тих, яких єднає спільне історичне минуле. Тому не для кожного суспільства значна криміналізованість державної влади є достатньою підставою для легалізації державного перевороту й зведення його до рангу допустимої політико-кримінологічної технології. Обов'язково має бути констатована нетерпимість переважної більшості частини населення до правлячої політичної еліти на основі її зрощеності з організованою злочинністю та відсутність дієвих передбачених законом національних механізмів декриміналізації (у кримінологічному

значенні) вищих й центральних органів державної влади.

В цьому контексті не можна не згадати й відомий трактат «Про правління государів» Фоми Аквінського, в якому він докладно обґрунтовує право народів на політичний спротив. Слід, на нашу думку, погодитись із думкою філософа, що «...опір жорстокості тирана матиме успіх, як дія будь-яких людей не за власним починанням, а за рішенням суспільства. Якщо право будь-якої великої кількості досягає того, щоб висувати собі царя, то не буде несправедливим, що висунений цією множиною цар буде скинутий, або його влада буде обмежена, якщо він тиранічно зловживає царською владою. Не слід вважати, що така множина буде несправедливою, навіть якщо перед цим вони прославили його перед собою навіки; адже він сам заслужив це, поводячись нечесно в управлінні множиною, тому і договір підданих з ним не дотримується...»¹³. Подібна етико-теологічна система координат, яка раціональними категоріями визначає межі дозволеного у взаємодії громадян та публічної адміністрації, згодом викликала до життя теорію права на спротив та втілення її положень в Конституціях й

¹³ Аквинский Ф. О правлении государей / Ф. Аквинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unavoce.ru/library/aquinas_ruling.html.

інших законодавчих актах окремих держав.

Так, наприклад, у преамбулі до Декларації незалежності США зазначено, що розсудливість вимагає, звичайно, щоб форми правління, які давно склалися, не змінювалися внаслідок не дуже важливих і скороминущих причин; оскільки досвід показує, що люди швидше схильні терпіти зло, поки воно ще терпиме, аніж користуватися своїм правом відміни звичних форм життя. Але коли тривалий ряд зловживань і насильства незмінно переслідує одну і ту ж мету, виявляє прагнення підпорядкувати народ абсолютному деспотизму, то правом і обов'язком народу є повалити такий уряд і створити нові гарантії забезпечення своєї майбутньої безпеки¹⁴.

У ст. 7 Конституції Португальської Республіки від 02 квітня 1976 року закріплено наступне: «Португалія визнає право народів на самовизначення та незалежність і на розвиток, а також право на повстання проти будь-яких форм утиску»¹⁵. Ст. 23 Конституції Чеської Республіки від 16 грудня 1992 року

¹⁴ The Declaration of Independence, July 4, 1776: A Transcription [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html.

¹⁵ Конституция Португальской Республики от 02 апреля 1976 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm.

визначає: «Громадяни мають право чинити опір кожному, хто зазіхає на демократичний порядок здійснення прав людини і основних свобод, встановлений Хартією, якщо діяльність конституційних органів і дієве використання засобів, передбачених законом, виявляється неможливим»¹⁶.

Певний розвиток концепція права на спротив (у деяких інтерпретаціях – на громадську непокору¹⁷) набула і на доктринальному рівні. Наукові праці, присвячені розробці вказаного правового феномену, належать авторству Х. Арендта, В. В. Бабіна, Е. Віталє, В. Б. Ковальчука, С. П. Погребняка, О. О. Уварової, Д. Штенбергера та деяких інших. Не вдаючись до детального аналізу наявних точок зору, зауважимо лише на тому, що їх спільною рисою є визнання права на спротив своєрідним конституційним еквівалентом праву на необхідну оборону¹⁸. В цьому, власне, і криється раціональне зерно етичного обґрунтування можливості здійснення державного

перевороту. Однак, дотримуючись позначеної аналогії, слід також ж визнати й те, що він може бути застосований тільки тоді, коли ступінь пригнічення народу досяг критичної межі та є суспільно небезпечним.

Отже, лише у єдності вказаних умов, підстав можемо казати про наявність чітко визначеної кримінально - превентивної мети державного перевороту та його соціальну затребуваність, моральну виправданість.

В контексті ж превалювання політичної мети державного перевороту окремий науковий та суто практичний інтерес викликає питання про значення зовнішньополітичного впливу на ініціювання та/або його протікання, а також правової, політико-кримінологічної оцінки у зв'язку з цим. Гадаємо, що наявність вказаного впливу вже сама по собі свідчить якщо не про виключність, то, принаймні, про переважання саме політичної мети. Дійсно, важко, мабуть, уявити собі образ винятково альтруїстичного суб'єкту геополітичного формату, який, здійснюючи суттєві вливання капіталу в підтримку опозиційних політичних акторів всередині якоїсь країни, не має при цьому віддаленої стратегічної мети. Втім, в даній ситуації, окрім встановлення самого фактору зовнішнього впливу та його політичної мети, не менш важливим для надання

¹⁶ Конституция Чешской Республики от 16 декабря 1992 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mspa7520.ru/konstituciya-cheshskoypublikii>.

¹⁷ Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади та право на громадську непокору: конституційно-правовий аспект / В. Б. Ковальчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=161>.

¹⁸ Погребняк С. П. Сопротивление угнетению. Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) / С. П. Погребняк, Е. А. Уварова // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 2. – С. 36.

вірної його оцінки та державного перевороту в цілому, важливо також визначити його роль у загальному перебігу протестних подій, значення для досягнення остаточного результату. Останнє, для легітимізації досліджуваної технології, має бути не більш, ніж умовою, що певним, не суттєвим, чином сприяє реалізації технологічної програми. В решті ж випадків – має йтися про злочинний державний переворот.

Якщо ж констатується суттєвий зовнішній вплив (безпосередній військовий, чи-то завуальований, з використанням технологій безструктурного управління), то, вважаємо, ситуація реалізації права народу на спротив (повстання) відсутня. Отже, не може йтися про легітимізацію, визнання державного перевороту, що стався внаслідок такого впливу, як прийнятної політико-кримінологічної технології протидії злочинності. На цих же позиціях ґрунтуються і міжнародні нормативно-правові акти. Зокрема, резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 2012 р. № 67/170 фактично засуджує «одностороннє застосування і забезпечення виконання окремими державами односторонніх примусових заходів» до країн, які порушують права людини. Таким чином, іноземна держава самостійно, без санкцій ООН не може застосовувати односторонні примусові

заходи до держави, народ якої намагається реалізувати *jus resistendi*¹⁹.

Така розстановка акцентів в оцінці значення державного перевороту в залежності від зовнішньополітичного впливу криється в глибинних теоретичних засадах забезпечення національної безпеки, що ґрунтується, відповідно, на концепції національної держави. Вказана концепція, наразі, на фоні процесів глобалізації утримує міцні позиції в структурі стратегій державного управління практично в усіх країнах Європи і світу загалом. Як слушно зазначає У. Бек, у добу глобальних криз і ризиків політика «золотих наручників», створення щільної мережі транснаціональних залежностей, знову веде до завоювання національної незалежності – на противагу владним досягненням високомобільної світової економіки²⁰. З цим не можна не погодитись.

Таким чином, підсумовуючи викладене, зазначимо, що державний переворот не завжди є злочинним та при дотриманні відповідних умов законності й справедливості, наявності кримінологічного обґрунтування, може

¹⁹ Бабин Б. В. Право на сопротивление как глобальное право / Б. В. Бабин // *NB : Вопросы права и политики*. – 2013. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://e-notabene.ru/lr/article_817.html.

²⁰ Бек У. *Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / У. Бек; пер. з нім. О. С. Юдіна*. – К.: «Ніка-Центр», 2011. – С. 31.

розглядатися як прийнятний політико-кримінологічний засіб протидії злочинності у розрізі реалізації права народу на спротив. Однак його прийнятність має носити тимчасовий (в ідеалі – одноразовий) характер. Застосування технології державного перевороту для декриміналізації (у кримінологічному розумінні) державного апарату, тобто усунення від управління ним осіб з числа політичних злочинців повинно тягнути за собою подальше системне реформування принципів засад діяльності публічної адміністрації, в тому числі й в частині правового закріплення механізму припинення повноважень керівників органів державної влади у нерадикальний спосіб, наприклад, шляхом вираження недовіри, відкликання із виборних посад тощо.

Переконані, що в сучасних умовах права народу на повстання має трансформуватися належними юридичними засобами у право народу на широкий та ефективний контроль за органами державної влади, яке повинно бути забезпечене дієвими процесуальними інструментами притягнення до відповідальності вищих посадових осіб. Недарма у преамбулі до Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року визначено, що «необхідно, щоб права людини охоронялися владою так, аби вона не була змушена застосовувати, як

останній засіб, повстання проти тиранії та гніту»²¹.

Тож, одним із найбільш актуальних завдань новітньої стратегії розвитку державного будівництва в Україні серед іншого має стати: а) інтеграція правової й кримінологічної політики в цілому та у визначеному Загальною декларацією прав людини аспекті, зокрема; б) розвиток політичної й антикримінальної активності населення. Як зазначав А. Кауфман, право на спротив – це, в першу чергу, не великі, героїчні подвиги. Це повсякденне життя. Спротив у невеликому масштабі. Цей «дрібний» спротив має бути постійним, щоб зробити «великий» опір застарілим²². Отже, головним інструментом політико-кримінологічного впливу на злочинність, що має виключити практику державних переворотів як витратну в усіх аспектах, має стати розвинена політична свідомість широких верств населення та його постійна участь у виявленні, фіксації, сигналізації та активній протидії кримінальним практикам як загального, так і політичного спрямування.

²¹ Загальна декларація прав людини: Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

²² Kaufmann A. Small Scale Right to Resist / A. Kaufmann // *New England Law Review*. – 1985–1986. – Vol. 21:3. – P. 572.